

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті розглядаються погляди вітчизняних психологів на культурно-історичну детермінацію професійного самовизначення, а також зарубіжних персонологів, які виокремлюють психодинамічні, соціокультурні, еволюційно-феноменологічні чинники професійного самовизначення особистості.

Ключові слова: професійне самовизначення, особистість, детермінація.

The article is focused on the views of Ukrainian psychologists on the cultural-historical determination of professional self-realization as well as on the ideas of the foreign personologists who distinguish psychodynamic, socio-cultural, evolutionary-phenomenological factors of self-realization of a personality.

Key words: professional self-realization, personality, determination.

Актуальність проблеми. Здійснена теоретична розвідка полягає в порівнянні концептуальних підходів щодо вивчення професійного самовизначення особистості, що дозволить виявити основні фактори, які впливають на формування професійного самовизначення, та їх відображення у відповідних теоріях.

Метою статті є дослідження проблеми професійного самовизначення в контексті теорій особистісного становлення, насамперед у юнацькому віці.

Професійне самовизначення особистості припадає на юнацький вік. У цей період суб'єкт самовизначається, виходячи з внутрішніх потреб особистості, що так чи інакше співвідносяться із суспільними запитами та затребуванням на ринку праці. Дослідження цього феномену привернуло увагу як вітчизняних, так і зарубіжних психологів, що відобразилось у великому різноманітті поглядів, підходів і теоретичних концепцій.

Проблему професійного самовизначення досліджували вітчизняні психологи Л.І.Божович, М.Р.Гінзбург, Е.І.Головаха, А.В.Мудрик, які вивчали професійне самовизначення у зв'язку з життєвими перспективами особистості й плануванням майбутнього. Т.М.Афанасьєва, Д.І.Фельдштейн розглядають професійне самовизначення крізь призму соціального самовизначення. К.О.Абульханова-Славська, Е.А.Климов, М.С.Пряжников відзначають зв'язок професійного самовизначення з розвитком особистості. Професійне самовизначення, як правило, відбувається в юнацькому віці й зазвичай є наслідком самовизначення особистісного. Самовизначення є проявом потреби дівчат та юнаків зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в житті, суспільстві, зрозуміти себе й свої можливості. І.В.Дубровіна, І.Ю.Кулагіна, В.Н.Колоцький, О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська як новоутворення юнацького віку виділяють психологічну готовність до життєвого самовизначення. Центральним новоутворенням цього віку також є, за Г.С.Абрамовою, збільшення сили «Я», актуалізація здатності не втратити, зберегти своє «Я» й свою індивідуальність у стосунках з іншими. І.Кон характеризує юність як період «від-

криття Я», усвідомлення свого внутрішнього світу, своїх психологічних якостей та можливостей, самого себе і всього, що навколо відбувається, якраз такі осмислення й визначають перспективу подальшого життя. За І.Коном, проблема професійного самовизначення особистості розглядається в трьох основних аспектах: як проблема самореалізації особистості; проблема вибору й прийняття рішення; проблема адаптації.

Автор підкреслює, що суть самовизначення молодого людини полягає в «чіткій орієнтації й визначенні свого місця у світі дорослих», а також у визначенні соціально й особистісно значущих цілей, досягнення яких забезпечується самореалізацією суб'єкта» [10]. Низка науковців (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, О.Ф.Бондаренко, М.В.Єрмолаєва, З.С.Карпенко, С.Л.Рубінштейн, Т.М.Титаренко) самовизначення розглядають у контексті розгортання суб'єктності, включаючи формування певної смислової системи, яка об'єднує уявлення про самого себе та навколишній світ людини й має на меті знаходження відповіді про сенс власного існування. Механізмом самовизначення є рефлексія, за допомогою якої здійснюється процес саморозуміння [3, с.153].

На думку М.Р.Гінзбурга, необхідність самовизначення як особистісного, так і професійного певною мірою детермінується потребами суспільства, але самовизначення також зумовлюється внутрішньою логікою психічного розвитку особистості й зв'язано з потребою в самореалізації, яка загострюється в юнацький період. Саме із цієї причини в систему уявлень особистості включаються часові перспективи, які тісно зв'язані з її життєвими планами. Потреба в самореалізації є психологічною основою особистісного самовизначення на даному етапі розвитку й полягає у свідомій та активній реалізації себе в житті, спрямованій на майбутнє [7].

Центральним моментом професійного самовизначення, за О.М.Коропецькою, є усвідомлення людиною своїх особистісних особливостей та можливостей, а також орієнтація в соціально-економічних умовах, у яких здійснюється свідомий вибір професії [11, с.68].

На думку Н.В.Самоукиної, професійне самовизначення – це прагнення до гармонійного розкриття й утвердження свого природного творчого потенціалу через самоаналіз, самопізнання й самооцінку власних здібностей і ціннісних орієнтацій, через усвідомлення того, наскільки власні індивідуальні особливості відповідають вимогам професії.

Є.О.Климов наголошує на тривалості професійного самовизначення, розглядає його як важливу ознаку психічного розвитку, становлення себе повноцінною суспільною одиницею й професіоналом у професійному середовищі [12, с.39].

Із зарубіжних психологів слід відзначити погляд А.Маслоу, який уважав професійне самовизначення важливою складовою соціально-психологічної зрілості людини, що залежить від того, наскільки сильно виражена в ній потреба в самореалізації та самоактуалізації.

Розглянемо деякі із зарубіжних теорій професійного самовизначення, а саме: психодинамічні теорії (З.Фрейд, А.Адлер, К.Хорні, У.Мозер); теорію

батьківських установок Еллі Роу; теорію професійного розвитку Дж.Сьюпера; теорію компромісу з реальністю Е.Гінзберг; сценарну теорію Еріка Берна.

Теорія З.Фрейда пов'язує вибір професії з досвідом раннього дитинства та з підсвідомою структурою основних потреб. Так, задоволення, яке отримує людина під час смоктання, відкушування, жування, трансформується в дорослому житті в бажання обрізувати, перепилювати. Потреба у вивільненні оральної агресії (гризти, кусати, різати) може реалізуватись безпосередньо в процесі маніпуляції з предметами, наприклад робота з гайковим ключем, скальпелем, бормашиною, або в маніпуляції словами (символічна реалізація оральної агресії), наприклад у професіях екскурсовода, диктора, учителя та ін.

У людей, у яких спостерігається фіксація енергії на анальній стадії, домінують три риси: охайність, ощадливість, упертість. Особи з такими рисами ставляться сумлінно до дрібних доручень, вони – хороші виконавці. Хоча й ощадливість може переходити в скупість, наполегливість – у впертість.

Сублімація агресивного впливу може проявитись у виборі таких професійних занять, як хірургія, землеробство, спортивні змагання, різьба по дереву, живопис або драматичне мистецтво. Фрейд був переконаний у тому, що здатність до сублімації корелює зі статевою належністю, тобто в жінок вона слабша, ніж у чоловіків.

К.Хорні, погоджуючись із Фрейдом, пояснює професійний вибір впливом соціально-культурних традицій, а саме тим, що більшість професій завжди була зорієнтована на чоловіків. Дослідниця вказує, що чоловікам властива заздрість до материнства, що проявляється у виборі професій скульптора, художника, письменника та ін. А в жінок спостерігається комплекс маскуліності (заздрість до статевого чоловічого органа), який формує потяг до професії батька, до керівних посад та інших чоловічих професій.

Основні поняття в теорії Адлера – почуття неповноцінності та прагнення до переваги – впливають на вибір професії та зумовлюють розвиток артистичних, художніх та кулінарних здібностей.

Адлер уважав, що враження раннього дитинства найбільше впливають на стиль життя. Наприклад, якщо в дитинстві дитина пережила хворобу або смерть рідних, то вона в майбутньому обере професію або лікаря, або аптекаря [11, с.75–77].

У.Мозер обґрунтував думку, згідно з якою професійний вибір детермінується незадоволеними дитячими потребами, та, виокремивши чотири форми оперотропізмів, підкреслив, що кожен із них може бути основою для формування певного типу професійного розвитку:

1) вибір професії розглядається як спроба знайти в професійному житті розв'язання певних конфліктів, що мали місце в минулому через незадоволення первинних потреб (захисний механізм);

2) регресія поведінки, тобто повернення до більш примітивних її форм, тих, що були характерні для періоду, який був пов'язаний із незадоволеними первинними потребами й призвів до десоціалізації (клапанний оперотропізм);

3) сублимація, що тримає незадоволені потреби під контролем і дає їм вихід у соціально дозволений спосіб;

4) інтегральний оперотропізм – форма поведінки, яка поєднує в собі три вищеназвані [11, с.78].

Теорія батьківських установок Еллі Роу побудована на основі врахування стилю виховання в сім'ї, а саме – любові, поваги. При демонстрації уваги до дитини в подальшому житті дитини формується потреба належати до групи, необхідність відчувати любов і повагу від інших, саме тому таких дітей будуть приваблювати професії, у яких вони зможуть реалізувати своє прагнення перебувати в центрі уваги, користуватись повагою інших (сфера освіти й виховання, медицини й соціальних служб, культури, мистецтва, розваг). І навпаки, у дітей, яким приділяли мало уваги, не намагалися задовольнити їх потребу в повазі, не буде розвинена потреба в належності до групи, вони не будуть прагнути контактувати з іншими людьми. Відтак віддаватимуть перевагу професіям, що не вимагають спілкування, часто присвячуватимуть себе науці, техніці.

Д.Сьюпер пропонує теорію професійного розвитку, де розглядає вибір професії крізь призму Я-концепції суб'єкта. Професійне самовизначення (за Сьюпером) – це багатовимірний багатоступеневий процес.

Професійний шлях людини вчений поділяє на п'ять етапів: ріст (розвиток), пошук, утвердження, стабілізація та спад. Автор виділив такі стадії професійного розвитку: стадія пробудження, або розвитку (0–14); стадія пошуку (15–24); стадія консолідації, зміцнення кар'єри або професійного росту (25–44); стадія стабілізації, або збереження того, що вдалося досягнути (45–64); стадія спаду (після 65).

У теорії компромісу з реальністю Е.Гінзберг акцентує увагу на тому, що вибір професії – це тривалий процес, який відбувається не миттєво, а протягом певного періоду часу. У процесі професійного вибору психолог виділяє три стадії:

1. Стадія фантазії – триває до 11 років, коли діти уявляють собі, ким бути.
2. Гіпотетична стадія – триває з 11–17 років і поділяється на чотири періоди:
 - а) перший (11–12 років) – період інтересів;
 - б) другий (13–14 років) – період здібностей (діти порівнюють власні здібності й вимоги професії);
 - в) третій (15–16 років) – період оцінювання;
 - г) четвертий (триває до 17 років) – перехідний (це період, коли здійснюється перехід від гіпотетичного підходу у виборі професії до реалістичного).
3. Реалістична стадія (від 17 і вище) – коли молоді люди намагаються прийняти остаточне рішення щодо вибору професії. Ця стадія включає три періоди:
 - а) період дослідження (17–18) – це період, коли підліток докладає більше зусиль для глибшого розуміння себе та власного вибору;
 - б) у період кристалізації (19–21) визначається основний напрям майбутньої діяльності;

в) період спеціалізації, коли загальний вибір уточнюється вибором конкретної вузької спеціалізації.

Еллі Гінзберг доводить, що вибір кар'єри не завершується вибором першої професії, деякі люди періодично змінюють свою діяльність із тих чи інших причин (скорочення, переїзд, віджила професія та ін.).

В основі сценарної теорії Еріка Берна лежить сценарій, який сформувався в ранньому дитинстві (до 6 років) під впливом батьків, що й пояснює процес вибору професії та поведінку за сценарієм.

Вирішальний вплив під час побудови професійного плану має Дитина, причому на вибір хлопчика впливає Дитина мами, а на вибір дівчинки Дитина батька. Доросле Я батька дає зразки поведінки для хлопчика, а Доросле Я матері – для дівчинки. Стани Батька обох батьків нав'язують певну поведінку, що є антисценарієм.

Позитивним сценарій батьків може бути, якщо він збігається зі сценарієм дитини, її здібностями, життєвими подіями, бажаннями, внутрішніми потребами. І, навпаки, – негативним, коли всі вищеперелічені аспекти нівелюються. Особливо деструктивний вплив на кар'єру мають такі сценарії:

- 1) жорстка статева перевага у вихованні дитини;
- 2) почерговість народження й наявність братів і сестер у сім'ї;
- 3) компенсація професійних невдач батьків;
- 4) продовження батьківських кар'єрних намірів;
- 5) заборона перевищувати професійні досягнення батьків [4].

Аналізуючи обидві позиції щодо сценарію, ми не погоджуємося, що життєвий сценарій, навіть у позитивному прояві, фатально зумовлює професійний вибір особистості, він швидше є проектом особистісного зростання внаслідок «опрацювання» методами психотерапії.

Висновки. Вітчизняні дослідники (М.Р.Гінзберг, І.С.Кон та ін.) пов'язують професійне самовизначення із суспільними потребами в самореалізації і в адаптації.

Проаналізувавши різноманітність підходів зарубіжних дослідників, ми виокремили основні психодинамічні детермінанти професійного самовизначення: підсвідома структура основних потреб, сублімація (З.Фрейд); соціально-культурні традиції (К.Хорні); ранній дитячий досвід (А.Адлер); оперотропізми як результат незадоволення дитячих потреб (У.Мозер).

На соціокультурних детермінантах професійного самовизначення наголошують теорії Е.Роу і Е.Берна. На думку Еллі Роу, саме батьківські установки, які формуються в процесі виховання, є визначальними у виборі самовизначення професії. У свою чергу, Е.Берн виходить із життєвого сценарію, який сформувався у ранньому дитинстві (до 6 років) під впливом батьків. Таким чином, теорія Е.Берна має спільні точки дотику із психодинамічним підходом щодо формування основ поведінки в дитячому віці і з теорією Еллі Роу щодо впливу батьківського виховання на подальше життя та професійний вибір особистості.

Е.Гінзберг і Д.Сьюпер підкреслюють еволюційно-феноменологічний чинник професійного самовизначення, адже вибір професії – це тривалий процес становлення Я-концепції.

Загалом, вивчення проблеми професійного самовизначення дало можливість виділити основні фактори впливу на цей феномен: біологічно зумовлені, соціально-культурні, еволюційно-феноменологічні. На часі синтезування концепцій етнокультурної детермінації професійного самовизначення особистості.

1. Абрамова Г. С. Практическая психология / Г. С. Абрамова. – М. : Академия, 1997. – 256 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
3. Адамська З. Розвиток суб'єктності майбутніх психологів / З. Адамська // Психологія особистості: науковий журнал. – 2010. – № 1. – С. 153–159.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Эрик Берн. – С. Пб. : Прогресс, 1992. – 400 с.
5. Бочелюк В. Й. Психологія вступу до спеціальності / В. Й. Бочелюк, В. В. Зарицька. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 288 с.
6. Вербицька Л. Ф. Психологічні засоби запобігання духовно-особистісних криз у ранній юності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. Ф. Вербицька. – Івано-Франківськ, 2010. – 20 с.
7. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 19–27.
8. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризисы / Эрик Эриксон. – М., 1996. – 344 с.
9. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості : монографія / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
10. Кон И. С. Психология ранней юности : кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
11. Коропецька О. М. Профорієнтація та профвідбір : монографія / Олеся Михайлівна Коропецька. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 347 с.
12. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 513 с.
13. Нікітіна І. В. Суб'єктивне самовизначення молодій людини в період повноліття / І. В. Нікітіна. – К. : КНТ, 2008. – 192 с.
14. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М. : Ин-т практической психологии ; Воронеж : МДЭК, 1996. – 256 с.
15. Шапарь В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапарь. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.
16. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 253 с.